

**ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ – ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
(1914Թ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)**

ՀԱՍՄԻԿ ՉԱԽՄԱԽՉՅԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբնավորումով, հայտնի է, որ ի դերև ելան հայկական բարենորոգումների հետ կապված հույսերը, որոնցով երկու տարի շարունակ տարվել էին թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ հասարակական – քաղաքական շրջանակները: Հայ քաղաքական ղեկավարներն այնքան էին տարված ռուսական օգնությամբ գոնե այս անգամ ազատագրվելու հույսերով, որ երբ սկսվեց պատերազմը, արդեն օրերի խնդիր էին համարում Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավումը: Փաստերը մղում են ենթադրելու, որ մինչև պատերազմի սկիզբը երիտթուրքական իշխանությունները չեն կարողացել դիմակայել բարենորոգումների հարցով մեծ տերությունների ճնշումներին, սակայն պատերազմը սկսվելուն պես հրաժարվել են դրանից և ավելին՝ հայերի՝ ռուսական կողմնորոշում ունենալու առիթով աստիճանաբար անցել են նրանց զանգվածային ջարդերին: Այսպես, պատերազմի նախօրյակին սուլթան Մեհմեդ Ե–ն մասնավորապես հայտարարում էր. «Մեր ունեցած անցեալի փորձի հիման վրա պետք է ապաքինենք ու բուժենք մեր վերքերը եւ ապահովենք երջանկութիւնը բարենորոգումների միջոցով: Այս բարենորոգմանց մէջ բացի վարչական բարեփոխութիւնից, առաջնակարգ տեղ մը պիտի յատկացուի կրթութեանը եւ մեր տնտեսական զարգացման գործին: Այս հստակ գործին մենէ ընտրեցինք օտար մասնագետներ իրական եւ գործուն աջակցութիւն մը ստանալու: Այս մասնագետները պիտի դնենք անանկ վիճակի մէջ, որ ոչ միայն Կ. Պոլիս կրնան, այլ նաեւ գաւառները ձեռնահաս պաշտպանութիւն մըն ունենալ»¹:

Վերապահ մնալով այլ փաստեր վկայակոչելուց՝ ցանկանում ենք հետևյալ հայեցակետը դնել Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին առաջ քաշված բարենորոգումների ծրագրի գնահատման հիմքում, այն է՝ **մեծ տերությունների՝ Թուրքիայի հանդեպ միասնական ճնշում գործա-**

¹ «Ժամանակ», թիւ 1508, 6-12 սեպտեմբեր, 1913, «Zhamanak», tiv 1508, 6-12 september, 1913:

դրելու դեպքում այն հնարավոր էր իրականացնել, քանի որ երիտթուրքերը տեղի էին տվել: Բայց պատերազմի սկսումով արդեն այդ ծրագիրը դարձավ թուրքերի համար հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչներին սեպարատիզմի և Թուրքիան կազմաքանդելու միտվածությամբ մեծ տերություններին ապավինելու մեջ մեղադրելու առիթ՝ կրկին հակահայկական կեցվածք որդեգրելու համար: Այս առումով բազում են փաստերը, բայց դրանցից շատ խոսուն են հայտնի դաշնակցական գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի առաջին ընտրության պատգամավոր Արմեն Գարոյի վկայությունները:

«1913թ. դեկտեմբերին մեր բարենորոգմանց մասին եղած բանակցութեանց միջոցին, - գրում է նա, - ճեմալ փաշան գիշեր մը իր մօտ էր կանչեր Վարդգէսը եւ անոր յայտներ էր հետեւեալը. «Եթէ դուք պնդէք եւրոպական քոնթրոլի մասին, մենք ստիպուած պիտի լինենք ընդունիլ: Բայց ատոր արդիւնքն այն կ'ըլլայ, որ այդ վեց վիլայէթներուն իսլամ ազգաբնակչութիւնը ոտքի պիտի ելնէ, եւ 3-4 հարիւր հազար հայեր կ'ոտորուին»²:

1914թ. հունիսի 30-ին Թալեաթ և Խալիլ փաշաները Կ. Պոլսի մի քանի դաշնակցականների հետ հանդիպման ժամանակ վերջիններիս սպառնում են հայերի հետ հաշվեհարդար տեսնել դեպի Ռուսաստան և Արևմուտք թեքվելու իրենց ձգտումների համար: Թալեաթը շեշտում է, որ «...մենք արտաքին միջամտութեան դիմած էինք, փոխանակ ուղղակի իրենց հետ հասկացողութեան մը գալու»³:

1914թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի՝ Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ մտնելով՝ արդեն թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ քաղաքական շրջանակներն իրենց հույսը դրեցին Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հայաստանի արագ գրավման վրա, որը նույնպես իրեն չարդարացրեց:

Ցարական իշխանություններն Արևմտյան Հայաստանին խոստացան ինքնավարություն, որի հնարավորության ջերմեռանդ ներշնչողը Գևորգ Ե Կաթողիկոսն էր: «Մշակի» էջերում կարդում ենք. «Իբրև քաղաքացի և իբրև ազգասէր, ռուսահայի ամբողջ համակրութիւնը և անկեղծ սէրը ռուսական զենքի յաջողութեան և յաղթութեան կողմն է»⁴:

² Տե՛ս Արմեն Գարո, Մեր վերջին տեսակցութիւնը Թալեաթ փաշայի հետ, «Հայրենիք», Բոստոն, 1922, թիւ 2, էջ 40: Tes Armen Garo, «Mer verjin tesaktcutiine Taleat pashayi het», «Hayreniq», Boston, 1922, tiv 2, ej 40:

³ Նույն տեղում, էջ 43: Nuyn teghum, ej 43:

⁴ «Մշակ», 1914, թիվ 205, նոյեմբերի 17, 1914: «Mshak», 1914, tiv, 205, noyemberi 17, 1914:

1914թ. օգոստոսի 5-ին կաթողիկոսը դիմում է գրում փոխարքա Վորոն-ցով-Դաշկովին՝ հիշեցնելով նրան հայկական բարենորոգումների ծրագրի ձախողման մասին, և խնդրում է Արևմտյան Հայաստանի նահանգներից կազմել մի վարչական շրջան՝ ինքնավարության հիմունքներով՝ ղեկավար նշանակելով ռուսական բարձրաստիճան անձի⁵։ Եվ քանի որ արդեն ռուսական քաղաքական ներշնչանքները հասել էին ընդհանրության, թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ քաղաքական շրջանակների հիմնական մասը հակվում է այն գաղափարին, որ **անհրաժեշտ է լինել ռուսների կողքին՝ ընդդեմ թուրքերի**։ Այս համոզումն առաջ բերեց կամավորական գումարտակներով ռուսական բանակներին կից ընդդեմ թուրքերի կռվելու գաղափարը։ Կամավորական շարժումը սկզբնավորվեց Կովկասում, բայց արևմտահայ քաղաքական ուժերը «Ռուս-թուրքական պատերազմի բռնկումով նորից որդեգրեցին ռուսական կողմնորոշում»⁶։

Դաշնակցություն կուսակցությունը պատերազմի նախօրյակին էրգրումում գումարած իր 8-րդ ընդհանուր ժողովում (1914թ. հուլիս) ընդունում է բավական իրատեսական որոշումներ, որոնցից հատկապես կարևոր էր այն, որ պատերազմի ժամանակ թե՛ արևմտահայությունը և թե՛ արևելահայությունը «պարտավոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտքը պետության նկատմամբ»⁷։

Այս որոշումը հակասում էր թուրքերի ցանկություններին, որոնք ուզում էին. «...որ մենք ապստամբենք Արարատեան Հայաստանի մէջ, գործենք ռուսական բանակի կոնակեն, բացի օրինական զինուորներէ, կամաւորական գունդեր կազմակերպենք եւ Կովկասեան ճակատի վրայ արշաւենք»⁸։

⁵ Տե՛ս Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 5-7: Tes Mets paterazme ev hay zhoghovurde, K. Polis, 1920, ej 5-7:

⁶ **Ներսիսյան Ա.**, Առաջին Աշխարհամարտում հայ կամավորական շարժման սկզբնավորման պատմության դասավանդման հայեցակարգային հիմքերը, տե՛ս «Ակունք», Գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 1, Երևան, 2011, էջ 104: **Nersisyan A.**, Arajin Ashxarhamartum hay kamavorakan sharzhman skzbnavorman patmutyan dasavandman hayecakargayin himqere, «Akunq» Gitakan hodvacneri zhoghovatsu, tiv 1, Yerevan, 2011, ej 104:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 88, թ. 4: HAA, f. 1457, tc. 1, g. 88, t. 4:

⁸ **Սասունի Կ.**, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914 - 1918), Բոստոն, 1927, էջ 22: **K. Sasuni.** Tatchkahayastane rusakan tirapetutyan tak (1914-1918), Boston 1927, ej 22:

Ռուսներն էլ, հասկանալի է, ցանկանում էին, որ հայերը կամավորական շարժում սկսեն հոգուտ իրենց: Այստեղից էլ՝ **ժողովի որոշումը միանգամայն իրատեսական էր, որը սակայն պատերազմի սկսումով խախտվեց, քանի որ հայերը տարվեցին ռուսական ներշնչանքներով, որը նշանակում էր չեզոք մնալու որոշումից հրաժարում:**

Բավական հետաքրքիր է Կ. Պոլսի ՀՅԴ մարմնի (որը կոչվում էր Բյուրոյի հատված) վերաբերմունքը կամավորական շարժման նկատմամբ, որի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Մալխասը (Արտաշես Հովսեփյան) և Կարո Սասունին: Համաձայն Մալխասի՝ Կ.Պոլսում այս հարցի վերաբերյալ տարբեր դիրքորոշումներ են եղել:

Կ. Պոլսի մարմինը նիստ է գումարում, որի մասին նա գրում է. «Ինչպես կերել, անոնք տարակարծիք չէին կամավորական շարժում մը առաջ բերելու մասին: Կը մնային միայն քանի մը հարցեր անմիջականօրէն կապուած այդ ձեռնարկին հետ: Պարզ էր ինքնին, որ կամավորական շարժումը կրնար սկսիլ միայն Կովկասի մէջ: Իսկ ինչ պիտի լինէր Թուրքիոյ մէջ գտնուող ընդհանրապէս հայերու ու մասնավորապէս դաշնակցականներու վերաբերմունքը Թուրքիոյ հանդէպ: Բոլորս ալ այն տեսակէտն ունէինք թէ՛ հայ ժողովուրդը պէտք է օրինապահ քաղաքացու դերին մէջ մնար ամէն տեղ, բայց մասնավորապէս Թուրքիոյ մէջ»⁹:

Ստացվում է, որ Կ. Պոլսի ազդեցիկ արևմտահայ գործիչներն էլ դեմ չէին Կովկասում կամավորական շարժմանը, բայց դրա հետ մեկտեղ ցանկանում էին օրինապահ քաղաքացու դերը պահպանել Թուրքիայում: Հետաքրքիրն այն է, որ դեռևս Ռուսաստանի և Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց առաջ արդեն հայ քաղաքական գործիչները մտածում էին, թե ինչպիսի դիրքորոշում էր պետք ընտրել, և այդ դիրքորոշումը հոգուտ Ռուսաստանի էր, **որը նշանակում է, որ լուրջ հաշվեկշռի չի ենթարկվել վերջինիս հետ կապված նախկին սպասելիքների արդյունավետության հարցը:**

Դաշնակցության մեջ մեծ մասամբ այն տեսակետն էր իշխում, որ հայկական բաղձանքները շուտով իրականություն կդառնան, և Հայկական հարցն ի վերջո լուծում կստանա: Այն համոզմունքն էր թևածում, որ Արևմտյան Հայաստանը կստանա ինքնավարություն: Զարմանալ միայն կարելի է, թե ինչպես կարելի էր այս ըմբռնումն ունենալ, երբ ռուս – թուրքական նախորդ պատերազմների փորձը շատ վաղուց պետք է բերեր այն համոզման, որ ցարական

⁹ «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1942, թիվ 5: «Hayreniq» oratert, Boston 1942, tiv 5:

Ռուսաստանը երբեք էլ Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն չէր շնորհելու: Չէ՞ որ նույն խոստումները ցարերը տալիս էին արևելահայերին էլ՝ Պարսկաստանը գրավելուց առաջ:

Վահան Փափազյանը, որը պատերազմը սկսվելուն պես Կ. Պոլսից անցել էր Վան, հետևյալն է գրում. «Անոնք (Վանի գործիչները – Հ. Չ.) թուրքահայ ժողովուրդի համար կորուստաբեր կը համարէին կամաւորական գունդերու կազմութիւնը եւ մասնաւոր գործուն մասնակցութիւնը՝ ենթարկուելով ռուսական բանակին»¹⁰:

Նույնը հաստատում է Ս. Վրացյանը. «Շուտով Վանից եկան Քաջազ-նունին եւ Խեչոն: Առաջինը խիստ հակառակ էր կամաւորական շարժման եւ պնդում էր, թէ Վասպուրականի բոլոր ընկերները հակառակ էին կամաւորական խումբերի կազմութեան, իսկ Խեչոն համամիտ չէր Քաջազնունուն»¹¹:

Վանի կոմիտեի կարծիքը կիսում էին նաև Տարոնում և Սասունում: Տեղի կուսակցական ղեկավար Ռուբեն Տեր - Մինասյանը էրզրումի հիշատակված ընդհանուր ժողովում դեմ արտահայտվեց հոգուտ Ռուսաստանի շարժմանը և կողմ թուրքերի առաջարկին՝ կամավորական խմբեր կազմակերպել թուրքական բանակներին կից:

Պատերազմի սկսվելով դեպի Ռուսաստան հակվելու մասին մյուս քաղաքական կուսակցությունները նույնպես ընդհանուր առմամբ տարաբնույթ դիրքորոշում էին որդեգրել: Հայտնի է, որ ՀՍՌԿ –ի ստեղծումից հետո որոշ նախկին արմենականներ չմտան դրա մեջ և շարունակեցին այդպես էլ կոչվել: Նրանցից Արմենակ Եկարյանը մասնավորապես գրում է. «Կովկասի մէջ Թուրքիոյ դէմ կռուելու նպատակաւ կամաւորական գունդեր կազմելու ռուսական քաղաքականութեան ներքին, չխոստովանուած դրդապատճառը ոչ թէ արեւմտահայոց փրկութիւնն էր, ինչպէս կեանքը ցոյց տուաւ արդէն, այլ այդ ճակատի վրայ ռուսական ուժերու անբաւարարութիւնը»¹²:

Շարժման մասին ճիշտ տեսակետ է ունեցել հայտնի արմենական գործիչ Արտակ Դարբինյանը. «Կամաւորական շարժումը էլ աւելի է բորբոքելու թուրքերի մինչեւ այժմ զսպուած բարբարոսական կիրքը, եւ այս անգամ

¹⁰ Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. երկրորդ, Պէյրութ, 1952, էջ 283: Papazean V. Im yushere, h. erkrord, Peyrut 1952, ej 283:

¹¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Գ, Պէյրութ, 1963, էջ 19: Vratcean S. Keanqi ughinero, h. g, Peyrut 1963, ej 19:

¹² Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Պէյրութ, 1985, էջ 150: Yusher Armenak Yekareani, Peyrut 1985, ej 150:

թուրքահայութիւնը անխնայօրէն պետք է ջարդուի ամէն տեղ, մանաւանդ, որ ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն լրիւ զուրկ է»¹³:

ՀՍՌԿ-ը նույնպէս որդեգրեց ՀՅԴ Էրզրումի Ընդհանուր Ժողովի կարգախոսը և գիտակցելով, որ պատերազմը կարող է թուրքերի կողմից առիթ հանդիսանալ արևմտահայության բնաջնջման համար, կանգնեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում՝ հայերին կոչ անելով կատարել իրենց զինվորական պարտքը¹⁴: Բայց արդեն 1915թ. գարնանը, բախվելով ցեղասպանության փաստին, արևմտահայությանը կոչ արեց դեմ կանգնել երիտթուրքական վայրագություններին՝ հրաժարվելով օրինապահ կեցվածքի նախկին կոչերից¹⁵:

Ս.Դ.Հնչակյան կուսակցությունն այս շրջանում հստակ դիրքորոշում հանդես չի բերել, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ կազմակերպական առումով անհրաժեշտ բարձունքի վրա չէր: Բայց այն հանգամանքը, որ այս կուսակցությունն էլ կամավորական 6-րդ գումարտակով մասնակցեց ռուսական բանակի կոիվներին թուրքերի դեմ, վկայում է, որ նրա քաղաքական դեկլարները ևս տարվել են ռուսների ներշնչած քաղաքական բաղձանքներն իրականացրած տեսնելու հույսերով:

Կ.Պոլսի պատրիարքարանը պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ կամավորական շարժման նկատմամբ ընդհանուր առմամբ ունեցել է ժխտողական դիրքորոշում և փորձել է Օսմանյան կայսրության նկատմամբ դրսևորել չհակադրվելու կեցվածք: Ավելին, պատրիարքն այցելում է Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի և արդարադատության նախարարներին և հավաստիացնում, որ հայ ազգը նվիրված է օսմանյան հայրենիքին¹⁶:

Այս ամենով հանդերձ, պետք է նշել, որ արևմտահայ քաղաքական կյանքում հիմնականում իշխել է այն համոզմունքը, որ պետք է լինել ռուսական բանակների հետ և ընդդեմ թուրքերի, մի մտայնություն, որի առաջն առնելը

¹³ **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947, էջ 254: **Darbinean A.**, Hay azatagrakan sharzhman oreren, Pariz 1947, ej 254:

¹⁴ Տե՛ս «Վան- Տոսպ», 1914, թիւ 40 – 89, էջ 435: Tes «Van-Tosp», 1914, tiv 40-89, ej 435:

¹⁵ **Սարգսյան Ս.**, Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցություն (1908-1921), Երևան, 2009, էջ 106: **Sargsyan S.**, Hay Sahmanadrakan Ramkavar kusaktcutyun (1908-1921), Yerevan 2009, ej 106:

¹⁶ **Զաւեն արքեպիսկոպոս**, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 40 - 50: **Zaven arqepiskopos**, Patriarqakan yushers, vavergirner ev vkayutiunner, Gahire 1947, ej 75:

վեր էր առավել սթափ կեցվածք որդեգրած հոգևոր և քաղաքական առաջնորդների ցանկություններից:

Ընդհանրացնելով ասվածը՝ անհրաժեշտ ենք համարում շեշտել. առաջին. Առաջին համաշխարհային պատերազմը թեև ծախողեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը, բայց թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ քաղաքական մտքի ընկալումներում շարունակեց իշխող մնալ այն համոզմունքը, որ դարձյալ պետք է ունենալ ռուսական կողմնորոշում՝ այն չհիմնավորվող համոզմունքով պայմանավորված, որ ռուսներն արագորեն կգրավեն Արևմտյան Հայաստանը:

Երկրորդ. թեև հայ քաղաքական կուսակցությունները և ազգային-պահպանողական որոշ շրջաններ և մասնավորապես Կ. Պոլսի քաղաքական գործիչներն ու պատրիարքարանը տեսականորեն ընդունել էին չեզոք մնալու կեցվածք, բայց գործնականում նրանք ևս տարվեցին ռուսական քաղաքական ներշնչանքներով:

Երրորդ. արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը ռուսներին ապավինելու հարցում գրեթե միակարծիք էր, իսկ նրանք, ովքեր զգուշացնում էին դրա վնասակար հետևանքներից, անկարող եղան հայության ոգևորության առաջն առնելու:

Հայ քաղաքական մտքի առավել իրատեսական թևի հաղթանակի դեպքում հնարավոր էր առավել մեղմորեն տանել Առաջին համաշխարհային պատերազմի հարվածները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը թեև ծախողեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը, բայց թե՛ արևմտահայ և թե՛ արևելահայ քաղաքական մտքի ընկալումներում շարունակեց իշխող մնալ այն համոզմունքը, որ դարձյալ պետք է ունենալ ռուսական կողմնորոշում՝ այն չհիմնավորվող համոզմունքով պայմանավորված, որ ռուսներն արագորեն կգրավեն Արևմտյան Հայաստանը: Հոդվածում փորձ է արվում ապացուցելու, որ հայ քաղաքական մտքի առավել իրատեսական թևի հաղթանակի դեպքում հնարավոր էր առավել մեղմորեն տանել Առաջին համաշխարհային պատերազմի հարվածները:

Բանալի բաներ – բարենորոգումների ծրագիր, Արևմտյան Հայաստան, հասարակական-քաղաքական միտք, քաղաքական կողմնորոշում, ազգային կուսակցություններ, երիտթուրքեր, պատրիարքարան, կաթողիկոս:

ПРОБЛЕМА ОСВОБОЖДЕНИЯ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ С ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ (1914 Г., ВТОРАЯ ПОЛОВИНА)

АСМИК ЧАХМАХЧЯН

Хотя и с началом Первой мировой войны планы по проведению реформ в Западной Армении были сорваны, однако как восточноармянские, так и западноармянские политические деятели были убеждены в необходимости «русской ориентации» исходя из необоснованной веры в то, что русские непременно захватят Западную Армению.

Ключевые слова – план реформ, Западная Армения, общественно - политическая мысль, политическая ориентация, национальные партии, младотурки, патриархат, католикос.

THE ISSUE OF WESTERN ARMENIA'S LIBERATION FROM THE PERSPECTIVE OF WESTARMENIAN SOCIOPOLITICAL SCHOLARS (1914, SECOND PART)

HASMIK CHAKHMAKHCHYAN

The Armenian Reform Package, which had been signed into law, was abolished with the outbreak of World War I. Many of the social and political leaders from both Eastern and Western Armenian with no basis were confident that having a “Russian orientation” would lead to success and that the Russians would very quickly occupy Western Armenia. This article is an attempt to prove that if the more realistic Armenian politicians, that is not having “Russian orientation”, had had an end result then the victims of the First World War would have been less.

Key words – Reform Package, Western Armenia, social – political thought, political orientation, national parties, the Young Turks, Patriarchate, Catholicos